

סקירות

בין כמישה לצמיחה

ישראל קולת

ד"ר ישראל קלויזנר, התנועה לציון
ברוסיה ב-ג: מקאטוביץ עד בא"ז
זל תרמ"ה-תרנ"ז. הספריה הציונית ירושלים,
תשכ"ה.

המעריך את ספרו של ד"ר ישראל קלויזנר "מקאטוביץ עד באול" חייב להכיר תודה למחבר על החומר הרב שנאסף בשני הכרכים, שהם המשך ספרו הקודם "בהתעורר עם". בשני כרכים אלה, התופסים כתשע מאות עמוד, תואר מהלך התפתחותה של תנועת חיבת-ציון למן שנת 1884/5 ועד התכנסות הקונגרס הראשון בבאול ב-1897. לגבי התקופה הנדונה בכרך הראשון של הטריילוגיה לא היה קלויזנר הראשון לכותבי תולדות התנועה — קדמו לו ש"ל ציטרון וב' דינבורג (דינור) ואף התעודות המכונסות הנוגעות לתקופה זו מרובות יותר (באוספו של דרויאנוב). שונים פני הדברים בתקופה שבה דנים הספרים שלפנינו: כאן היה הוא כמעט הראשון בתאור קורות התנועה ברוסיה ובארצות אחרות מזה ובארץ ישראל מזה. בארץ לא נחקרת זו אסף קלויזנר ביד חרוצים עדויות שהיו מפורות בעתונות ובארכיונים, העמיד עובדות ותאריכים על דיוקם וסידרם במקומם באופן שספריו הם אוצר בלום של עדויות ועובדות. בזה כוחו של הספר. חולשתו היא במה שהמחבר הולך בעקבות המקורות עקב בצד אגודל, מביאם כלשונם כמעט; ההרצאה היא כרונולוגית עד כדי איבוד הקשר הענייני; חסרה ראייה בפרספקטיבה ואמת-מידה להבחנה בין עיקר לטפל. רק מבוא קצר נותן מקצת תמונה כוללת.

ספריו של ד"ר קלויזנר עוסקים בנושאים אחדים. נדונה בהם התנועה של חובבי-ציון שהתגבשה — גם אם לא מוצתה — בועד האודיסאי; מתוארת התפתחות הישוב היהודי בארץ, ביחוד ביישובים החקלאיים; מסופר יחסו של הישוב הישן אל הישוב החדש בתקופה שהם גפרדים זה מזה; מובאים פרטים חשובים על פעולת האדמיניסטרציה של הבארון. הנושאים קשורים אך אינם חופפים, וניתוק כל נושא מהקשרו ישעושה אותו לבלתי מובן. תנועת חיבת-ציון הגיעה לכלל גילוי וביטוי לא רק במעשיה בארץ אלא גם במקום צמיחתה בקרב יהודי רוסיה. נוכח הקשיים

שנתקלה בהם יש לדון על כוחה לא רק לפי מה שנתגשם בפועל בארץ-ישראל.

בספר זה היא ניתנה במנותק מתולדות היהדות הרוסית בכללה, וכך אין בידינו לעמוד על שיעור כוחה לא בימי גיאות ולא בימי שפל בקרב יהדות זו. בדומה לכך תלושים מעשי ההתישבות בארץ מכלל תולדותיה ותולדות הישוב היהודי בה — באופן שהפרטים נשארים בשני המקרים נטולי מסגרת.

תנועת חיבת-ציון נודעה כתנועה של יום קטנות שפינתה מקומה לחזון הגדולות של הרצל. רושם זה מוטעה לא מעט. כשלון השלב הראשון של ההתישבות היהודית החדשה בשנים 3-1882 לא היה כשלונה של התנועה. שלב זה קדם לתנועה והתהווה באופן ספוגי-טאני למדי מתוך אגודות להתנחלות. התנועה סבלה מן הכשלון הזה יותר מאשר היא גרמה לו. לעומת זאת התפרץ כוחה האדיר של חיבת-ציון בגל העלייה של השנים 1-1890, גל שלא היה שני לו בעוצמה עד לאחר מלחמת העולם הראשונה. התנפצותו של גל זה לא נגרמה בעיקר על ידי חולשה פנימית אלא על-ידי מדיניותה של הממשלה העותומאנית. כנגד הכשלון הכמותי של העלייה ושל רכישת הקרקעות עומד ההישג האיכותי בדמות שתי המושבות רחובות וחדרה. כשרון המעשה של רחובות וכורשר-הסבל של חדרה מעידים על סגולת האנשים שנצטרפו לתנועת חיבת-ציון. אכן מוצאי המאה מצאו את המפעל הארץ-ישראלי כולו בקלוגו כאשר רוטשליד הסיר ידיו ממנו והאמצעים המעטים של חובבי-ציון לא היה בכוחם להעמידו על רגליו. אך ההתאוששות אחרי 1900 צריכה להיוקף לזכות העידוד — ובמידת מה לזכות התמיכה החמרתית — של חובבי-ציון; "עסקני הישוב" שלפני מלחמת העולם הראשונה וראשוני סופריו ומוריו בא"י מקירבם יצאו ומקרב "בני משה" שהיו קשורים בהם.

כשלונה הפנימי של התנועה בולט אולי על רקע היהדות הרוסית והאירופית והמשך התנועה הלאומית יותר מאשר על רקע כשלונותיו של המפעל הארץ-ישראלי. אפשר לומר שהקשיים בארץ חזרו והשפיעו השפעה הרסנית על התנועה בגולה. כמה פעמים נאלצה התנועה לשנות את הגדרת מטרתיה. אין המדובר רק בשינויים שנעשו לשם הכשר בעיני השלטון הרוסי או העותומאני ואף לא בשינויים שנעשו לשם קליטת חוגים יהודיים רחבים יותר אלא בשינויים שנעשו לצורך פנימי. משאיפה לשים קץ להגירה היהודית ("הגדוד"), לכוון אותה לארץ-ישראל ולהקים בה ישוב

ב.

השגותיה ונסיונותיה הפוליטיים של תנועת חובבי ציון היו קטנים וחובבניים. פנייתו של ויסוצקי אל מקורבי השולטן ואפילו ההסתייעות בשגריר האמריקני לא חרגו מגדר אפיוודות רפות שלא יכלו לרכך אף מעט מן הקשיים המשפטיים שנתקלו בהם העולים והמתישבים הראשונים — מה גם לשנות את המדיניות העותומנית שהתגבשה במהירות ובהחלטיות נגד ההתיישבות היהודית. הבראון היטיב לאין ערוך לייצג את האינטרס ההתיישבתי לפני השלטונות התורכיים המקומיים והמרכזיים ולמרבח הצער עדיין אין ידיעותינו בענין זה מספיקות.

חובבי ציון לעומת זאת זכו להישג מסויים בתוך רוסיה על ידי ההכרה בחברה לתמיכת עובדי אדמה ובעלי מלאכה באפריל 1890 — אולם יחסה של רוסיה הצארית אל ההתעוררות היהודית לעלות לארץ ישראל עניין סתום הוא, ונוכח עדויות סותרות אין בידינו לקבוע אם היה כאן קו אחד ומה היה טיבו. קוצרייט של חובבי ציון להקים מרכז מחוץ לרוסיה מגע השגת סיועו הפוליטי של ממשלות אחרות.

התנועה יכלה להסתמך איפוא רק על מפעלי רכישת קרקע והתיישבות. דא עקא, האגודות הראשונות של עולי רומניה ורוסיה בשנת 1882 באו מהרה עד משבר כלכלי, דבר שהטיל בספק את המשך העליה ורכישת הקרקעות. אנשי חובבי ציון נאלצו להחליט על הקפאת ההתיישבות עד לביסוסן של המושבות הקיימות. התנועה נטלה על עצמה את התמיכה בפתח תקוה, גדרה הבילויית ויסוד המעלה שלא נתמכו על ידי הבראון. התמיכה היתה בהענקת כספים לרכישת בהמות או זרעים אך גם בדרך של תמיכה חדשית לקיום. בשנים אלה הוחל איפוא בשיטה שביקרוה קשות בעשור הבא וראו בה את מקור כשלונה המוסרי של התנועה.

אולם עם כל זאת לא חדלו החיפוש להרחבת המפעל. זלמן דוד לבונטין הגה את רעיון "בית מסחר יהודה" — מעין חברה מרכזית למפעלים כלכליים אשר תעסוק ביצוא ויבוא, בתי חרושת, בנק חקלאי וכד'. פינסקר וויסוצקי חשבו על תעשיות המבוססות על עיבוד חמרי גלם חקלאיים כמו סבון, שמן, יין, עורות, או המיועדות לצרכי בנין כגון רעפים. מנשה מאירוביץ הציע לגייס הון יהודי על ידי נטיעת חלוקת גפנים בשביל יהודים בחוץ לארץ. כל אלה מעידים על רצון לבסס את הפעולה על יסודות כלכליים ולהרחיב חובה. בשנים אלה המטרה היא בעיקר להעלות את רמתו הכלכלית של הישוב הקיים ולהמציא מקורות מחיה לעולים. עדיין אין כאן חרדה מפני התחרות גורמים אחרים בכלכלת הארץ — אשר תבוא לידי

בטוח מפרעות ובעל זכויות, נעשתה תומכת במושבות מספר בארץ. הרעיון של מרכז מדיני גז מהר ואף המחשבה על "מרכז ישובי" הגון נתרחה. מן הרעיון ע למרכז קליטה גדול הגיעה התנועה לרעיון על ניגוד בין עליה המונית לבין בנין ישובי מבוסס.

התנועה נאלצה לפרש מחדש את תכליתה. היו שהצילו את המטרה על ידי דחיית ההגשמה לטווח ארוך והנחה שבתהליך של מאות שנים אכן יוקם מרכז מעין זה. אחרים הדגישו את שינוי דמותו החברתית ו"המורסרית" של היהודי על ידי העמדת אכר שבו יתגלם הטיפוס היהודי החיובי. אם בתחילה ביקשה "חבת ציון" לרשת את הפעולה הציבורית היהודית בגולה שפנתה להקניית השכלה, הוראת מקצועות ועידוד הפרודוקטיביות, הנה נאלצה עד מהרה להכיר שאין שום יחס בין גודל השאלה שהציגה לבין זעירות הפתרון שהיה בכוחה להציע. לא "המתבוללים" קראו תגר עליה אלא דווקא מטפחי החיים היהודיים בגולה ואף מבקשי צביונם הלאומי. ככל שהלכה ועצמה התנועה הציבורית היהודית בתחום המושב כן הלכה חבת ציון ונדחקה הצדה. לנוכח תהליכי העיור והתיישבות, ההגירה והריבוד המעמדי החדש על תנועותיו החברתיות נראתה תנועת חבת ציון מסוגרת בהשגות צרות. רכישת שטחי קרקע וישוב מספר קטן של חקלאים נראו חסרי כל התאם לשאלות החברה היהודית. אכן דבר זה לא מנע ממנה כוח הפרייה רוחנית.

על רקע זה צמחה תורת אחד העם שהיתה בעלת השפעה על חוגי נוער חדשים, והנצה השירה העברית ששיאיה היו ביאליק וטשרניחובסקי. כאן ינקו השראה תם אנשי הפרקציה הדימוקרטית שברובם רצו בהמשך היהדות כזהות ותרבות.

הדור הבא בציונות הרוסית רחק מאנשי חבת ציון. בשעה שהועד האודסאי המשיך במעשיו הקטנים אך החשובים — נחלשה השפעתו ברוסיה עצמה. הדור אשר גדל בציונות ההרצליאנית לא ידע עברית, ועל כל פנים לא כתב בה עוד, ונתפס לציונות מכוח העתקת מושגים אוניברסליים על זכויות האדם וכוח מדיני לתחום היהודי המסויים. דור זה שהתרכז סביב ה"ראזוויט" והיה בעל השפעה מרובה בהסתדרות ציונית רוסיה העיד על חילופי המשמרות. דור ה"ראזוויט" הגיע לפסגת כוחו בשנת 1917, בתקופה שבין שתי המהפכות. ליכותו יזקף צביונה הציוני של היהדות הרוסית שהיה בין המניעים להצהרת בלפור. אם הטרי גדיה של הגל הקודם היתה התנפצותו אל תנאי הארץ והמדיניות העותומנית, הנה גל זה נכלא על ידי המהפכה הבולשביסטית.

הנדונה. חבל שקלויזנר אינו מנסה לאפיין את הציור-פנים האנושיים שהעמידו את הגוף המנומר של תנועת חיבת-ציון — מוהליברר בביאליסטוק מכאן, שפ"ר ויאסינובסקי בוורשה מכאן ופינסקר באודיסה בתוך. היה גם קשר בין הארגונים המקומיים לבין הכיוונים השונים בתנועה. לשון דיונים ופילוגיהם של הכיוונים השונים היתה שונה מזו שלנו. שפ"ר דיבר על יל"ג כ"ציוני אך לא לאומי" משום שביקש לעשות את "הרציון" משכן לציויליזציה אירופית. לעומת זאת חלק קשה על מוהליברר שראה בשפ"ר אדם שאינו משלומי אמוני ישראל.

תנועת חיבת-ציון נתייחדה באופיה העממי מן האיר-גונים האחרים שקמו בעם היהודי במחצית המאה התשע-עשרה. היא לא נשענה כ"אליאנס" או כ"חברת מפיצי השכלה" על נכבדים בעלי מעמד ציבורי וכלכלי רם אלא העמיקה לחדור לשכבות החברה היהודית. אם כי באידיאולוגיה שלה נאלצה להתבסס מסוף שנות השמונים וראשית שנות התשעים רק על "בעל הבית" ולזנוח את "עמך", את הפרולטריון היהודי שהחל מתהווה באותו זמן והיה נושא ההגירה הגדולה, היא הניחה רישומים גם בשכבות הדלות יותר. אופיה החבי-רתי והלוקאלי של התנועה הכביד על ריכוז פעולותיה ומוכר החשש של המקומות מפני השתלטותה של או-דיסה בימים שלאחר אישור החברה. ארגון חובבי-ציון העצמאי בנטייתו, נאלץ לקבל את דיון שיטות הפיקוח של פקידות הבארון על המושבות ולהשלים עמן. בשעה שהמתישבים התקוממו על הפגיעה בעצמאותם תמכה הנהגת התנועה דווקא בבארון. (על מעשי המרידה במושבות מובאים פרטים מאירי עינים רבים אצל קלויזנר.) התפקיד העליון של יצירת ישוב חקלאי הצדיק לדעתם כפיפות חברתית קיצונית — ובאותם הימים גם נולדה הסברה כי חקלאות תיתכן רק מתוך משמעת חמורה. כשם שחיבת-ציון כפפה רעיונות כמו קידום ההשכלה או הצדק הסוציאלי לענין "ישוב ארץ-ישראל" כפפה גם את עקרון עצמאות המתישבים. "בני משה" היו מחאה לא רק על שיטות הפעולה הבטלניות אלא גם על האופי הלוקאלי-אינטרסנטי של הארגון ועל השלמה עם ההכנעה החברתית והעדפת ה"תנועה" על ה"מטרה". התקופה הנדונה היא תקופת עלייתו של אחד-העם להיות מורה לדורו. אמנם הדיון בו על רקע דורו מבחינה ציבורית מוכיח מה חלקית היתה השפעתו גם בתנועת חיבת-ציון ומה רבו מתנג-דיו. ארגון בני משה — ארגון-עילית שני לאחר ה-בילוי"ים — נכשל. אולם הוא מעין חוליה מבשרת את האירגונים החלוציים שבאו אחריו, שקיבלו וביקרו את דוגמת בני משה. תורת אחד-העם על היוקה הלא-דתית בין היהודים ליהדות מקובלת בעיקריה על החי-

ביטוי בשנות התשעים וראשית המאה, הן בגלל התמור-רות החיצונית והן בגלל העמקת ההיכרות עם הארץ. אולם טיבו של השוק הארץ-ישראלי מכאן וגודל ההש-קעות ומצב הבטחונות המשפטיים מכאן מנעו זאת.

תנועת חיבת-ציון הכניסה יסוד של יזמה ופעולה לא רק ביחס ליישוב העולים אלא גם ביחס ליישוב הקיים בארץ. הישוב הקיים בארץ היה חלוק ביחסו לעליה ופעולת אירגונו צריכה היתה להבטיח את כושרו החברתי לגדול. כשביקר ויסוצקי בארץ בשנת 1885 כבר הכיר בצורך לקרב את בני העדות השונות. לא פחות מכן דאג למחית היהודים הנמצאים בארץ — ביחוד לבעלי המלאכה שהשוק הארץ-ישראלי לא המציא להם מחיה. הוא חשב — כפי שחשבו אחרים — לפזר אותם על פני ערים שלא ישבו בהן יהודים. על החדירה הכללית למשק, ולא רק להתישבות החק-לאית המליצו רבים מן החרדים להתפתחות הישוב — כשם שניסו לאחוז בה יומים מקרב בני הארץ. כוונתה של השיטה הכוללת היתה להעלות את ערכה הסגולי והיחסי של העדה היהודית בארץ שאוכלוסייתה מעור-בת על-ידי הפעלתה במסחר הגדול, במשק הכספים ובשרותים נהוצים. לעומת זאת נטו העולים להקמת ישובים יהודיים נפרדים ובלתי-תלויים בכלכלה הכול-ארצית.

ג.

הצטמצמות הפעולה הארץ-ישראלית ומיעוט שייכו-תה של זו לשאלות שהציגה התנועה הלאומית לא נש-ארו נטולי השפעה חוזרת על התנועה מבית. הפלג הד-תי, שבשבילו לא היתה חיבת-ציון מעיקרה תגובה על הפרעות, הלך והתחזק. רעיון ישוב ארץ-ישראל קדם לפרעות ונמשך אחריהן — הוא לא בא להבטיח אמנ-סיפאציה ובטחון פסיי אלא את המשך הדבקות בדת ואת חיזוקה. היתה זו מעין תנועת תחיה דתית ביהדות המסורתית, תחיה שארץ-ישראל היתה במרכזה. הפר-עות לא היו לה אלא שוט שמכווחו חזרו גם רחוקים ומתרחקים לרעיון זה של ישוב ארץ-ישראל — שמט-רתו לא היתה "מקלט בטוח" אלא יהדות שלמה. חוגי צעירים מסוג של ביל"ו דומה שלא הרבו עוד להסתפח לתנועות, אפי-קלויזנר מביא פרטים על אגודות סטודנטים גם בסוף שנות השמונים.

חשיבות יתרה לספרו של קלויזנר על שום החומר הרב על האגודות המקומיות. אפשר לומר שבתאים המקומיים היה מקור עצמתה של התנועה, בעוד שהאר-גון המרכזי — שעליו מדברים בדרך כלל — גילה יותר את פילוגיה וסכסוכיה. בסניפים נוסחו הרעיונות ונטבעו הנאמנויות החדשות, בהם צמחו היוזמות לעליה ונאספו הכספים, שנועדו ברובם לתמיכה בעולי העיר

הגירה העסיקו אותם בראש וראשונה אלא הטשטוש מרצון של העצמיות, ארץ-ישראל היתה אות ונס של עצמיות לצעירים אלה שנטשו את המסורת המחייבת אך היו גאים בזהותם היהודית. האמצעי להצהרת קיומם כיהודים היה ליהפך לתנועה מדינית. הם קיבלו את מחאת אחד-העם נגד העבדות בתוך חירות במע"ב רב — אולם מובנה של החירות היה במידה רבה המובן ששיווה לה הרצל. הם ראו את המרכז היהודי כמרכז מדיני ותרבותי ולא רק בדמות "איש עובד אדמתו" ושבע לחם.

בוינה נוצרה קבוצת הסטודנטים "קדימה" והוצא העתון "זלבסט-אמאנציפאציון". גם לצעירים אלה הייתה התחיבות בארץ ישראל לא מנוס מפרעות אלא מחאה נגד ההתבוללות. ממדיה הקטנים לא הדאיגו אותם כיון שמלכתחילה היה לה מובן של מופת הודעות בלבד. הנה כי כן, תנועת חובבי-ציון שהגיעה כאילו למבוי סתום שימשה באופן ישיר ודיאלקטי את צמיחת התנועה הציונית של הרצל.

החלק האחרון בספרו של קלויזנר עוסק בספרות ובעתונות של התנועה. הוא בעל ערך ביבליוגרפי רב וכל מי שייקש לעמוד על עולמה הרוחני של התנועה — שרק מתוכו ניתן להבין את השתלשלות תולדותיה — ימצא בו עזר רב.

נוך העברי עד ימינו למרות כל מבקריה. תומס מאסא-ריק בספרו על רוחה של רוסיה מצא במחשבתו של אחד-העם הקבלה למחשבה הסלאוופילית הרוסית — אך דומה שבמחשבה היהודית הוא דווקא מבטא את הזיקה לאורח המחשבה המערבי המבסס את "יהדות השכל" ואינו נזקק למופתים מכוחם של גילויי הארה ואמיתות שבדבקות וברגש.

ד.

בחלקו השני של ספרו של קלויזנר ניתן לנו לראות שונה תיאור מפורט של שנת המפנה והאכזבה בתולדות חיבת-ציון, שנת 1890/91.

כשלוש גל העלייה ורכישת הקרקע ב-1891 המית את התנועה ההמונית והראה בבירור שלא מחיבת-ציון יושעו היהודים במצוקתם; אישור הועד האודסאי על ידי השלטון הרוסי גרם לריכוז מסויים של הפעולות שהיה לתועלת מעשית אך הביא עמו הפסד בערנות הציבורית וגרם לנסיון לייסד מרכז מקביל למרכז באודיסה, הוא "המרכז הרוחני" שעליו מספר קלויזנר. הפעולות בארץ נצטמצמו כדי נסיונות לפתרון חלקי של שאלות ציבוריות כגון בעיית הפועלים. מינהל הבארון היה גדול לאין ערוך בכוחו ובהשפעתו.

בשדה הארגון הציבורי של הישוב לא עלה בידי הועד הפועל לקיים את האחדות בין החרדים ל"משכילים", ומחלוקת שנת השמיטה תרמ"ט לא נרפאה כליל בביקורו של מוהליבר בארץ בתר"ן (1890). המחלוקת בין אנשי "בני משה" ליחיאל מיכל פינס על מוסדות החינוך ביפו נעשתה גורלית לגבי ההתפלגות בין הישוב החדש לישוב הישן. מסוף המאה נעשית המחיצה בין חרדים לחפשיים כמעט בלתי חדירה. האחדות רבת הסבכים שהחזיקה מעמד באירופה לא יכלה להתקיים בארץ. התקופה האחרונה שבה עוסק קלויזנר עומדת איפוא בסימן הדעיכה של התנועה ברוסיה והפיכתה לקרן סיוע למושבות בארץ-ישראל. באותה שעה מתבלט מה זעיר, איטי וגדוש בעיות היה הישוב הארץ ישראלי.

אולם דווקא באותה עת אין ההתעוררות הציונית שוככת. בפינות רבות, לא קשורות זו בזו, מניצה תנועה ספונטאנית הנושאת בצורה זו או אחרת עיניה לרעיון הציוני. בערי מערב אירופה נתלקטו סטודנטים יהודים שפנו לשם לאחר שנמנעו מן היהודים ללמוד בבתי-הספר הגבוהים ברוסיה. הם לא היו עוד קטני השגה כרבים מאנשי חיבת-ציון — ודווקא פגישתם עם העולם החיצוני, האירופי והיהודי, עוררה או גיבשה בהם תחושה ותודעה ציונית. הם דחו את דרכה ואורח חייה של יהדות גרמניה — לא רדיפות וצרכי בלבד.